

Н.В. ТРУСОВА*(Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет,
м. Дніпропетровськ, Україна)*

Механізм реалізації державної фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників

В статті розглянуто механізм державної фінансової підтримки сільського господарства за формами прямого та непрямого регулювання, їх законодавче забезпечення. Проаналізовано тенденції змін в структурі державної підтримки сільського господарства, а саме визначено недостатнє бюджетне фінансування з боку держави, що позначається на неефективності дії фінансового забезпечення таких важливих програм розвитку аграрної сфери, як здешевлення кредитів, бюджетна дотація у тваринництві, компенсація вартості електроенергії та спеціального водокористування, сільськогосподарське страхування, підтримка фермерських господарств.

Обґрунтовано, що підтримка аграрного сектору економіки України як важливий механізм реалізації державної аграрної політики, повинна базуватися на створенні комплексних заходів, які б дозволили досягти фінансової стабільності сільськогосподарських підприємств, забезпечити необхідними матеріальними й фінансовими ресурсами для розширеного відтворення виробництва, створити належні умови праці та проживання на селі.

Ключові слова: державна фінансова підтримка, механізм державної фінансової підтримки, аграрна політика, законодавче забезпечення.

Н.В. ТРУСОВА*(Днепропетровский государственный аграрно-экономический университет,
г. Днепропетровск, Украина)*

Механизм реализации государственной финансовой поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей

В статье рассмотрена система и механизм государственной финансовой поддержки сельского хозяйства за формами прямого и непрямого регулирования, их законодательное обеспечение. Проанализированы тенденции изменений в структуре государственной поддержки сельского хозяйства, а именно установлено недостаточное бюджетное финансирование со стороны государства, что отражается на неэффективности действия финансового обеспечения таких важных программ развития аграрной сферы, как удешевление кредитов, бюджетная дотация в животноводстве, компенсация стоимости электроэнергии и специального водопользования, сельскохозяйственное страхование, поддержка фермерских хозяйств.

Обоснованно, что поддержка аграрного сектору экономики Украины как важный механизм реализации государственной аграрной политики, должна базироваться на создании комплексных мероприятий, которые бы позволили достичь финансовой стабильности сельскохозяйственных предприятий, обеспечить необходимыми материальными и финансовыми ресурсами для расширенного воспроизводства, создать надлежащие условия труда и проживания на селе.

Ключевые слова: государственная финансовая поддержка, механизм государственной финансовой поддержки, аграрная политика, законодательное обеспечение.

N.V. TRUSOVA*(Dnepropetrovsk State Agrarian-Economic University, Dnepropetrovsk, Ukraine)*

Mechanism for Implementing State Financial Support to Agricultural Producers

The article overviews the system and mechanism of the state financial support for agriculture in the form of direct and indirect regulation of their legislative provision. The trends in changes to the structure of government

support for agriculture have been analyzed, in particular it has been found that there is insufficient budget financing by the state which lead to inefficiency of financial security of such important programs for agricultural sector development as credit price reducing, budgetary subsidy in livestock, compensation for electricity and special water consumption, agricultural insurance, farm support.

It has been grounded that support for agricultural sector in Ukraine as an important mechanism for the implementation of the state agricultural policy should be based on the establishment of comprehensive measures that would allow agribusinesses to achieve financial stability and provide them with necessary material and financial resources for expanded production renewal, create adequate working and living conditions in villages.

Keywords: *state financial support, State financial support mechanism, agricultural policy, legislative support.*

Постановка проблеми. Питання розвитку аграрного сектора має принципове значення для держави з огляду на прагнення України взаємодіяти у світовому торговельному обігу товарів та послуг. До того ж, успішне вирішення завдань ефективного розвитку аграрного сектора економіки України, зростання його конкурентоспроможності, за умов невіршеності світової продовольчої проблеми, набуває не лише суто національної, а й міжнародної ваги. Звідси досить важливу роль у розвитку аграрного сектора повинна відігравати держава, проводячи реформи галузі й створюючи умови для ефективного виробництва сільськогосподарської продукції.

Підтримка вітчизняної аграрної галузі як важливий механізм реалізації державної аграрної політики повинна базуватися на створенні комплексних заходів, які б дозволили досягти фінансової стабільності сільськогосподарських підприємств, забезпечити необхідними матеріальними й фінансовими ресурсами для розширеного відтворення виробництва, створити належні умови праці та проживання на селі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблемам державної фінансової підтримки розвитку аграрного сектору економіки присвячені дослідження багатьох науковців і практиків. Так, суттєві пропозиції щодо їх вирішення внесли відомі вчені-аграрники та фахівці галузі: М.Я. Дем'яненко, П.Т. Саблук, В.П. Ситник, Т.О. Осташко, С.М. Кваша, В.Я. Месель-Веселяк, В.Г. Анрійчук, М.І. Кісіль, П.А. Лайко, П.А. Стецюк та багато інших. Проте питання розробки та впровадження механізмів державної підтримки ефективного функціонування аграрної сфери в сучасних умовах формування інноваційної моделі її розвитку вивчені недостатньо.

Метою статті є дослідження системи та механізму державної фінансової підтримки сільського господарства за формами прямого та непрямого регулювання з визначенням пріоритетів й стратегічних напрямів формування адаптивної аграрної політики відповідно до вимог СОТ.

Виклад основного матеріалу дослідження. В теорії державного регулювання економіки більшість авторів наголошують на необхідності системного підходу до вибору засобів та методів впливу держави на суб'єкти економічних відносин: «Регулюванню підлягають складні процеси життєдіяльності суспільства, на які нездатні ефективно впливати окремі важелі або будь-які їх вибіркові незбалансовані комбінації. Результативність

державного регулювання підвищується, якщо ці важелі застосовуються не випадково чи під тиском груп спеціальних інтересів і кон'юнктури, а системно, виходячи з довгострокових цілей і поточних завдань соціально-економічного розвитку» [1].

Дослідження механізмів впливу органів державної влади на розвиток аграрного сектора показало, що держава традиційно відіграла активну патерналістичну роль у господарському житті України і, зокрема, в сільському господарстві. Необхідно відмітити, що тенденції змін впливу державних органів на розвиток аграрної галузі економіки України, свідчить, про безсистемність механізму ринкового регулювання, який часто замінювався механізмом державного управління, і навпаки; в основі господарських реформ було вирішення проблеми поєднання механізмів державного і ринкового регулювання аграрного сектора; залежно від глибини вирішення цієї проблеми, визначався напрямок реформ та їх очікувані результати; результативність реформ в аграрному секторі залежала від стабільності соціально-політичної ситуації в країні.

Як свідчить зарубіжний досвід, в сучасних умовах посилюється регуляторна роль держави та дотаційність аграрного сектора. Так, у розвинених країнах відбувається переорієнтування державної підтримки, зокрема, ЄС перестає пов'язувати субсидії з обсягами виробництва й переходить до прямої підтримки аграрних виробників.

Практика застосування механізму державного регулювання розвитку аграрної галузі свідчить про те, що вплив держави на економічні процеси в сільському господарстві не завжди є об'єктивним і обґрунтованим. Відсутність збалансування інтересів усіх суб'єктів державного управління та детальних обрахунків ефективності прийнятих регуляторних актів досить часто ускладнює соціально-економічну ситуацію у країні в цілому, призводить до нестабільності законодавства, зниження інвестиційної привабливості аграрного сектора та зменшення ділової активності в сільському господарстві.

В економічно розвинених країнах аграрний сектор розглядається як система, нездатна до саморегулювання, а засоби, що виділяються на підтримку сільського господарства, - як компенсація втрат галузі в умовах нестабільності ринку. Розмір цієї компенсації в окремих країнах може досягати 70 % вартості продукції сільського господарства.

Найбільш масштабну підтримку сільгосптоваровиробникам надають країни з найменш сприятливими для аграрного виробництва природно-кліматичними і географічними умовами, наприклад, Норвегія, Японія, Південна Корея.

Державна фінансова підтримка сільського господарства - це економічний механізм регулювання доходів сільгосптоваровиробників, структури сільськогосподарського виробництва, аграрного ринку, міжгалузевих і міжгосподарських відносин [4].

Обсяг державної підтримки безпосередньо залежить від рівня доходів країни. Так, підтримка сільгосптоваровиробників в країнах ЄС і навіть Росії,

відповідно даних Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) за 2010 р., приблизно в чотири рази перевищує відповідний показник для України (табл. 1). Крім того, основні торговельні партнери України не мають наміру суттєво скорочувати видатки на потреби сільського господарства.

Згідно проекту аграрного бюджету на 2014-2020 рр. передбачаються видатки на реалізацію спільної аграрної політики ЄС на рівні 281,8 млрд. євро (або 40,3 млрд. євро щорічно), на фінансування заходів із розвитку сільської території – 89,9 млрд. євро (або 12,8 млрд. євро щорічно) [16].

Таблиця 1

Розмір державної фінансової підтримки у країнах світу*

Країни	2003р.	2004р.	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.	2009р.	2010р.	2011р.
ЄС27	33,65	32,63	30,37	28,97	23,47	22,03	23,34	19,75	17,54
ОЕСР-середнє	29,15	30,12	28,54	26,43	21,96	21,04	22,74	19,87	18,83
Україна	-	2,99	11,2	11,25	3,61	4,66	10,42	5,49	-
Росія	19,2	22,28	14,61	17,25	18,19	21,89	22,11	21,37	-

* підтримка виробників у відсотках від валової продукції сільського господарства, %

Джерело: [3]

Основні обсяги фінансування припадають на так звану непов'язану підтримку, коли сільгосптоваровиробник отримує фінансування незалежно від виду і обсягу продукції, яку він виробляє. Така підтримка становить від 250 євро/га в країнах Східної Європи до 450 євро/га в західноєвропейських країнах [15].

Суттєвою є підтримка сільгосптоваровиробників в Росії. Зобов'язання Росії перед СОТ передбачають поступове скорочення підтримки в 2012 р. із 9 млрд. дол. США, до 4,4 млрд. дол. США в 2018 р. В 2008-2009 рр. фактична підтримка становила близько 9 млрд. дол. США [8, с. 46].

Система державної підтримки сільського господарства включає заходи прямого та непрямого регулювання. У розвинутих країнах, серед заходів прямої державної фінансової підтримки виділяють: прямі державні компенсаційні платежі; платежі при збитку від стихійних лих; платежі за збиток, пов'язаний з реорганізацією виробництва (виплати за скорочення посівних площ, вимушений забій худоби, тощо); субсидії з розрахунку на одиницю площі або поголів'я худоби; платежі у вигляді фінансування закупівель ресурсів для виробництва (наприклад, субсидії на придбання добрив, отрутохімікатів і кормів); фінансування цільових програм і витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи.

Пряме фінансування сільського господарства здійснюється практично в усіх економічно розвинутих країнах, проте його рівень і структура різні.

Найбільша частка прямих платежів в структурі видатків на підтримку сільського господарства відмічається в Норвегії, Австралії, США та ЄС.

У галузевому розрізі найбільша частка видатків припадає на рослинництво в США, Канаді, ЄС, на тваринництво - у Фінляндії, Норвегії, Швейцарії. Основною метою прямого фінансування є державне регулювання структури виробництва в сільському господарстві, а також підтримка виробників в районах з несприятливими кліматичними умовами. Наприклад, спеціальні системи підтримки доходів існують в заболочених районах Ірландії і важкодоступних високогірних районах Австрії, а в північній частині Фінляндії в господарствах, розташованих вище 62° північних широти, держава надає підвищені «погектарні» і «поголовні» субсидії сільгоспвиробникам.

Бюджетні трансферти сільському господарству, які напряму збільшують доходи сільгосптоваровиробника, не здійснюють безпосереднього впливу на ринкові ціни [5]. Трансферти в аграрну сферу розподіляються на платежі, пов'язані з обсягом виробництва, і платежі, що скорочують витрати виробника. Це дотації, субсидії окремих видів витрат, державні капіталовкладення, вкладення в інфраструктуру тощо. Субсидії в країнах ЄС досягають 45-50 % вартості виробленої сільськогосподарської товарної продукції, в Японії і Фінляндії - 70 %, Росії - лише 3,5 % [5, с. 24].

Заходи непрямої державної фінансової підтримки сільського господарства передбачають: цінове регулювання на ринку продукції сільського господарства і продовольства за допомогою підтримки внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію; пільгове фінансово-кредитне забезпечення; систему пільгового оподаткування,

Фінанси та оподаткування

квот і податків на експорт та імпорт продовольства; добровільне сільськогосподарське страхування.

Державне регулювання цінової політики в аграрній сфері направлене на стабілізацію сільськогосподарських цін шляхом обмеження їх динаміки у відносно вузькому коридорі, забезпечення сільгосптоваровиробникам можливості здійснювати розширене відтворення та регулювати обсяги і структуру сільськогосподарського виробництва, підтримувати стабільність ринку продовольства. Так, цінова підтримка сільського господарства в ЄС складає до 91 % від всієї суми бюджетного фінансування, в США – 48 %, Канаді – 53 % [9]. На Заході істотна частка доходу фермера формується за рахунок державних джерел: в країнах Європейської спільноти (ЄС) – 38 %, Фінляндії – 72 %, Японії – 72 %, в США - 27-40 %. Всі форми державної підтримки в країнах Європи на початку 1990-х рр. за експертними оцінками склали 11-14 тис. дол. США в рік на одного повністю зайнятого фермера [6, с. 8].

Незважаючи на зростання обсягів державної фінансової підтримки (табл. 2), сільськогосподарське виробництво України не досягло сталого розвитку та у переважній більшості випадків є неконкурентоспроможним порівняно із сільгосптоваровиробниками розвинутих країн світу.

Приєднання України до СОТ ставить нові вимоги й обмеження щодо загального обсягу та деяких механізмів державної фінансової підтримки сільськогосподарських підприємств. До того ж в Україні відсутня чітка система критеріїв ефективності державної підтримки галузей сільського господарства. Розмір фінансової підтримки сільгоспвиробників в Україні є суттєво меншим, ніж в інших розвинутих країнах. Особливе занепокоєння викликає значна різниця у розмірах фінансової підтримки сільгосптоваровиробників в країнах, що межують із Україною і з якими укладено або може бути укладено угоду про вільну торгівлю.

Таблиця 2

Склад та структура видатків державного бюджету на фінансування розвитку аграрного сектору України в 2009–2012 рр., млн. грн

Найменування згідно з відомчою і програмною класифікаціями	2009р.	2010р.	2011р.	2012р.
Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі	317,00	125,75	531,42	827,38
у % до загальної суми видатків	7,16	3,54	7,94	17,31
Витрати Аграрного фонду	60,00	241,25	220,00	765,50
у % до загальної суми видатків	1,35	6,78	3,29	16,01
Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними	504,00	560,00	655,00	1075,00
у % до загальної суми видатків	11,38	15,75	9,79	22,49
Фінансова підтримка створення оптових ринків сільськогосподарської продукції	–	–	–	200,00
у % до загальної суми видатків	–	–	–	4,18
Державна підтримка галузі тваринництва	1020,00	105,00	2530,00	732,00
у % до загальної суми видатків	23,03	2,95	37,8	15,31
Інші видатки	723,58	558,72	634,05	307,49
у % до загальної суми видатків	16,34	15,71	9,47	6,43

Джерело: Розраховано за даними [10]

В Україні пряма підтримка здійснюється відповідно до основних Законів України «Про державний бюджет України», «Про Державну підтримку сільського господарства України», «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», «Про страхування», «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», непряма – передбачена Податковим кодексом України, нормативними актами, наказами і постановами Кабінету міністрів.

Недостатнє бюджетне фінансування з боку держави позначається на ефективності дії механізму фінансового забезпечення таких важливих програм розвитку аграрної сфери, як здешевлення кредитів, бюджетні дотації у тваринництві, компенсація вартості електроенергії та спеціального

водокористування, підтримка фермерських господарств. Крім того, державна фінансова підтримка розвитку сільськогосподарського страхування, яка є одним із найефективніших інструментів управління ризиками в сільському господарстві, і яка повинна забезпечуватися шляхом часткової компенсації за рахунок коштів державного бюджету на здешевлення страхових премій за договорами страхування сільськогосподарської продукції, починаючи з 2009р. не здійснюється, а з 2012р. взагалі державним бюджетом непередбачена.

Ця проблема особливо актуалізувалась в 2013 р., через несприятливі погодні умови (посуху), зокрема в Південних регіонах України. Виникнення дефіциту власних фінансових ресурсів в поточному році, може відчутно позначатися на рівні фінансової

забезпеченості сільськогосподарських підприємств, їхній можливості своєчасно виконувати зобов'язання перед бюджетом, кредиторами, проведення

розрахунків по заробітній платі, розрахунків за надані послуги (виконані роботи), здійснення соціальних заходів.

Джерело: розроблено автором

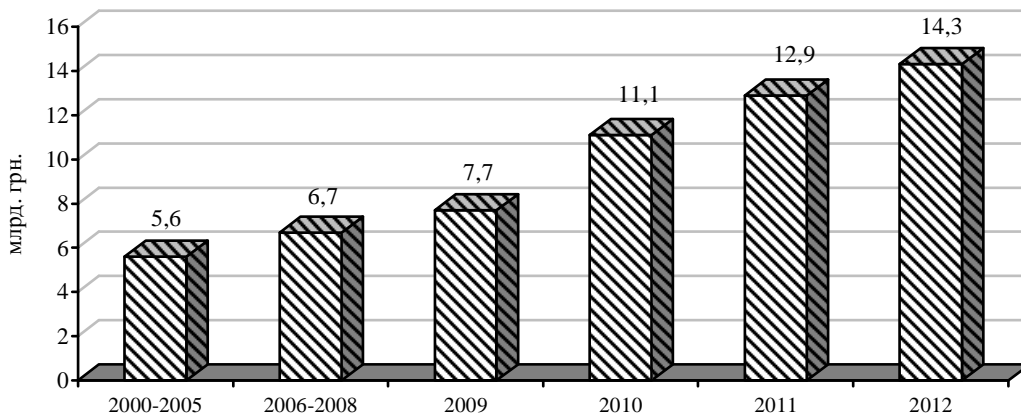
Рис. 1. Механізм реалізації державної фінансової підтримки підприємств аграрної сфери

За існуючих на сьогодні обмежень прямого бюджетного фінансування аграрної сфери, сільгосптоваровиробники самостійно подолати дефіцит коштів невзможі (за розрахунками, нині він перевищує 40 млрд. грн.).

Виходячи з прогнозних параметрів розвитку сільських територій і виробництва сільськогосподарської продукції до 2015 р. та розрахункової величини витрат, необхідний обсяг залучення коштів становить у середньому на рік близько 50 млрд. грн., з

них кредитів комерційних банків – у межах 20 млрд. грн.

Державою, для покриття потреб галузі та здійснення простого відтворення виробництва, проводиться непряма фінансова підтримка. Основний її напрямок – це податкові пільги у формі спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість (термін дії до 1 січня 2018 р.) та фіксованого сільськогосподарського податку (термін дії – безстроково).

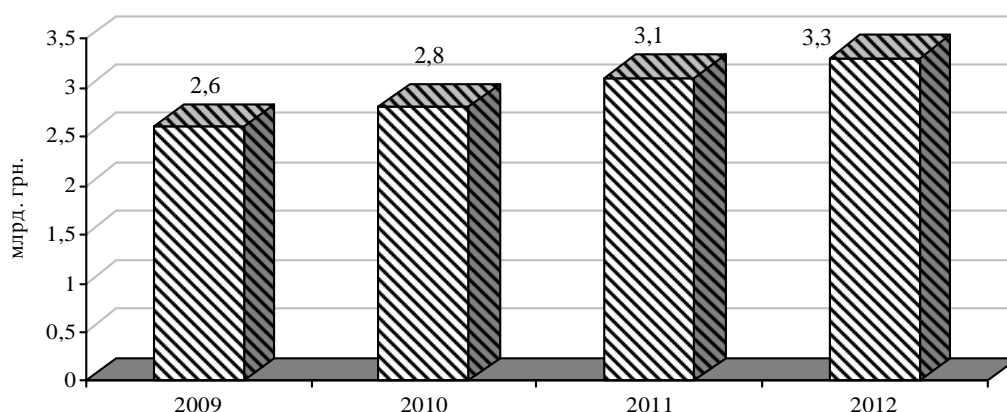
Джерело: Розраховано за даними [11]

Рис. 2. Динаміка обсягів акумуляції коштів ПДВ, млрд. грн.

Фінанси та оподаткування

Так, за рахунок акумулювання коштів ПДВ підтримка сільгосптоваровиробників при спецрежимі оподаткування у 2012 р. становила 14,3 млрд. грн. (рис. 2). Крім того, за рахунок дії ФСП в 2012 р.

податкове навантаження для сільськогосподарських товаровиробників зменшилося до 3,3 млрд. грн. (рис. 3).

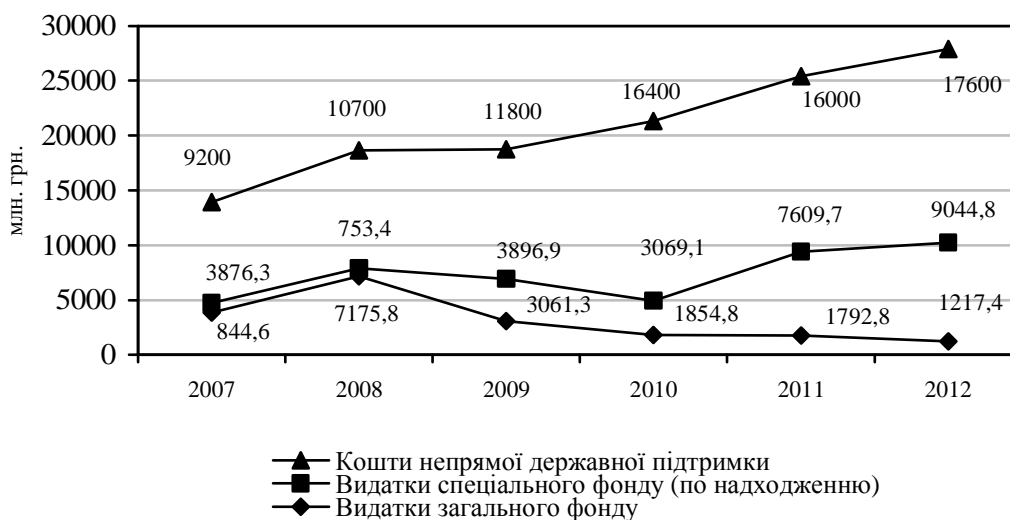
Джерело: Розраховано за даними [11]

Рис. 3. Динаміка зниження податкового навантаження за рахунок дії ФСП, млрд. грн.

З метою підтримки сільськогосподарських товаровиробників, з 1 січня 2012 р. Податковим кодексом України передбачено норму, відповідно до якої переробні підприємства суму ПДВ сплачують до спеціального фонду Державного бюджету України та на спеціальний рахунок, відкритий ними в органах державної казначейської служби у пропорціях: у 2012 р. – до спецфонду Держбюджету України –

30 %, на спецрахунки – 70 %; у 2013 р. відповідно 40 % та 60 %; у 2014 р. – 50 % та 50 %.

У 2012 р. кошти спецфонду Державного бюджету України (30 %) використовувались на виплату дотацій за молодняк, відшкодування витрат на закупівлю установок індивідуального доїння тощо; кошти, перераховані переробними підприємствами на спецрахунки (70 %) – для виплати компенсації сільгосптоваровиробникам.

Джерело: Розраховано за даними [11]

Рис. 4. Динаміка обсягів прямої та непрямой державної фінансової підтримки аграрної сфери, млн. грн.

Зауважимо, що непряма державна підтримка у вигляді спецрежимів оподаткування сільськогосподарських товаровиробників, на сьогодні є чи не єдиним та надійним джерелом фінансування при обсягах державної підтримки за рахунок коштів загального фонду державного бюджету, що

скорочується з року в рік в умовах обмеженого доступу до банківських кредитів та зростання цін на матеріально-технічні ресурси для сільського господарства (рис. 4). Питома вага непрямой державної фінансової підтримки складає в середньому 90 % у загальному обсязі підтримки

сільськогосподарських товаровиробників. Загальна сума непрямой державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників у 2012 р. склала 17,6 млрд. грн.

Висновки. За вищезазначеного можна констатувати, що система непрямой державної фінансової підтримки розвитку аграрної галузі потребує постійного аналізу та вчасного реагування на існуючі виклики з метою її удосконалення та оптимізації як стимулятора запровадження передових технологій, залучення інвестицій.

Слід мати на увазі, що держана фінансова підтримка може бути достатньою і ефективною лише за умов комплексного регулювання програм розвитку та захисту діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Відсутність фінансування або недофінансування однієї із програм може призвести до розриву технологічного ланцюга і спричинення невиконання всієї програми.

Для підвищення використання бюджетних коштів має бути розроблена та здійснюватись адекватна довгострокова стратегія розвитку аграрної економіки на основі державного програмування й концентрації фінансових ресурсів, з уточненням і вибором першочергових пріоритетів, до яких слід віднести: виробництво продукції рослинництва та тваринництва, що гарантує продовольчу безпеку країни; відтворення ресурсного потенціалу сільськогосподарських товаровиробників до рівня, який би забезпечував конкурентоспроможність продукції; інноваційний розвиток, насамперед селекції у рослинництві й тваринництві; розвиток сільських територій та аграрного ринку.

4 Список використаних джерел

1. Андрусенко Г.О. Основні напрями вдосконалення державного регулювання агробізнесу в регіоні / Г.О. Андрусенко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – Х.: Вид-во Хар РІ УАДУ, 2002. – № 2(13); [у 2-х ч.]. – Ч. 1. – С. 18-22.

2. Дем'яненко М.Я. Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва / М.Я. Дем'яненко, Ф.В. Іваніна // Економіка АПК - № 9. – 2009. – С. 3-9.

3. Валовий внутрішній продукт і валовий дохід України за 2011 рік [Електронний ресурс] Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

4. Васильєва М.В. Концептуальна модель управління економікою регіонів / М.В. Васильєва // РИСК: Ресурси. Інформація. Снабження. Конкуренція. – 2012. – № 1.

5. Васильєва М.В. Финансовая политика: учебное пособие / М.В. Васильєва, Н.А. Малий, Л.В. Пере-

крстова. – Ростов-на-Дону: Изд. Феникс, 2008. – 223 с.

6. Зенин В.Ф. Совершенствование механизма поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей / В.Ф. Зенин, С.В. Ильичева // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2011. – № 8. – С. 7-9.

7. Калетник Г.М. Державна фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників / Г.М. Калетник, Н.В. Пришляк // Економіка АПК. – 2012. – № 8. – С. 52-55.

8. Калина А. Регулирование сельскохозяйственного рынка и политика поддержки / А. Калина // АПКА: экономика, управление. – 2012. – № 2. – С. 45-49.

9. Нецадин А. Опыт государственного регулирования и поддержки сельского хозяйства за рубежом // Ежедневное аграрное образование. – 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroobzor.ru/econ/a-125.html>.

10. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.

11. Про схвалення Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.02.2010 р. №121-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

12. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.08.2004 р. № 573-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

13. Про схвалення Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006–2010 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.12.2005 р. № 536-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.

14. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Комітет економічних реформ при президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.

15. Програма стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року. Кабінет Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.search.ligazakon.ua>.

16. Система фінансування виробників сільгосппродукції: Проект USAID «Агроінвест» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aau.org.ua>.